

जागतिकीकरण आणि महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : एक ऐतिहासिक रूपरेषा प्रा.सचिन अशोक धेंडे

श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, श्रीगोंदा

प्रस्तावना :

सिंधू संस्कृतीच्या काळापासून ते आजच्या एकविसाव्या शतकापर्यंत भारतीय लोकांचा शेती हाच प्रमुख व्यवसाय राहिलेला दिसून येतो. वैदिक काळातील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र अशा चातुर्वर्ण्यपैकी¹ वैश्य या वर्णाकडे शेती-पशुपालनची जबाबदारी देण्यात आली होती. प्रारंभी या वर्णव्यवस्थेच्या निर्मितीचा आधार गुणकौशल्य व व्यवसाय होता. मात्र कालांतराने ही व्यवस्था जन्माधिष्ठित बनली. प्राचीन व मध्ययुगीन भारतात शेतकरी चळवळींचा उदय झालेला नव्हता. ब्रिटीशकाळात खऱ्या अर्थाने शेतकरी चळवळ उदयास आलेली दिसते. भारतातील शेतकरी चळवळीत महात्मा फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, महात्मा गांधी, सरदार वल्लभभाई पटेल, सरदार अजितसिंग, चरणसिंग चौधरी, देवीलाल चौताला, महेंद्रसिंग टिकैत, शरद जोशी, राजू शेटी, रघुनाथ पाटील यांचे मोठे योगदान आहे.

प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील शेती व शेतकरी समस्या :

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषिप्रधान देश राहिलेला आहे. नेसफिल्ड यांनी भिन्न व्यवसाय हे जातीसंस्थेचे उगमस्थान असून शेतीशी संबंधित विविध व्यवसाय हे जातीच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरले² अशी मांडणी केलेली आहे. या काळातील जमिनीच्या सुपीकता, लोकसंख्या कमी, मुबलक जमीन, परदेशाशी होणार्या व्यापारातील नफा व खेड्यांची बहुतांशी स्वयंपूर्णता, दुष्काळात तगाई कर्ज पद्धती यामुळे शेतकऱ्यांच्या फार मोठयासमस्या निर्माण झाल्या नाहीत. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात शेतकरी हंगामात शेती करत असत तर इतर वेळी तो लष्करात सैनिक म्हणून काम करीत असत. त्यामुळे त्यांच्या वाटयाला बेकारीचे प्रसंग आले नाहीत. याकाळात शेतकऱ्यांचे प्रश्न फारसे उग्र बनले नाहीत.

ब्रिटीश काळातील शेतकरी चळवळ :

ब्रिटिशांनी वस्तुविनिमय पद्धती ऐवजी चलन व्यवस्थेला प्राधान्य दिले. नवी न्याय पद्धती, शेतसारा रोख स्वरूपात भरण्याची सक्ती यामुळे परंपरागत खेड्यांची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली. या सर्वांचा परिणाम शेतकऱ्यांवर होऊन शेतकरी कर्जबाजारी झाला. या सर्व प्रकारच्या शोषणातून विविध शेतकरी आंदोलनाचा उदय झाला. ब्रिटिश काळात महाराष्ट्रातील विशेषतः पुणे, अहमदनगर व सोलापूर जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांनी शेतकऱ्यांनी आपल्या शोषणा विरुद्ध स्वयंस्फूर्तीने उठाव केला. हा उठाव 1875 चा दख्खनचा उठाव म्हणून प्रसिद्ध आहे.³

भारताच्या इतिहासात महात्मा फुले यांनी सर्व प्रथमच शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची, शोषणाची मीमांसा केली. त्यांच्या विचारातूनच शेतकरी चळवळीची पायाभरणी झाल्याचे दिसते. त्यामुळेच शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी महात्मा फुले यांना "कृषी अर्थशास्त्रज्ञ" म्हणतात.⁴ महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी शेतकऱ्यांचे सरकार, शासकीय नोकर व सावकार यांच्याकडून होणारे शोषण थांबविण्यासाठी शेतकऱ्यांना संघटीत पुणे, मुंबई, तेरतळ, बोरगाव, चांदवड आदी ठिकाणी शेतकऱ्यांच्या परिषदांचे आयोजन केले.⁵ त्यातून शेतकऱ्यांचे प्रश्न सरकार दरबारी मांडले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी :

स्वातंत्र्योत्तर काळातकष्टकरी शेतकरी आणि श्रमजीवी यांच्यासाठी शेतकरी कामगार पक्ष (26 एप्रिल 1948), 'कामगार किसान पक्ष' (1951), 'भारतीय कामगार किसान' (1955), शरद जोशी प्रणीत शेतकरी संघटना (1979) अशा पक्ष व संघटना यांनी विविध काळात लढे दिले. मात्र ते फारसे यशस्वी झाले नाहीत.

जागतिकीकरण काळातील महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी :

इ.स. 1990 साली केंद्र सरकारने उदारीकरण, जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारले.⁶ संपूर्ण देशात ते लागू झाले. जागतिकीकरणाच्या या २५ वर्षांच्या काळात अनेक दूरगामी दुष्परिणाम शेती, सहकार, कष्टकरी लोक यावरती झालेले दिसून येतात. महाराष्ट्रातील शेती व शेतकऱ्यांसमोर

जीवनमरणाचे प्रश्न निर्माण झालेले दिसून येत. याकाळात शेतकरी संघटनांची एकी होण्याऐवजी तुकडे होताना दिसतात. शरद जोशींच्या शेतकरी संघटनेतून फुटून राजू शेटी यांनी पश्चिम महाराष्ट्रात 'स्वाभिमानी शेतकरी संघटने' ची स्थापना केली. त्यांनी फक्त ऊस व दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासाठी लढा दिल्याचे दिसते. मात्र या संघटनेत देखील फुट पडून 'रयत क्रांती' ही सदाभाऊ खोत प्रणीत संघटना निर्माण झाली. कापूस व कांदा व इतर अन्यान्य कडधान्ये उत्पादक शेतकरी, शेतमजूरया लढ्यापासून अलग राहिलेले दिसतात. तर कापूस, कांदा व इतर अन्यान्य उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आंदोलनात अलिप्ततेची भूमिका ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची असलेली जाणवते. सर्व स्थरातील सर्व प्रकारच्या पिक उत्पादक शेतकऱ्यांना संघटित होता आले नाही. त्यामुळे त्यांचे शोषण जागतिकीकरण काळातही कमी न होता जास्त वाढलेलेच दिसते. शेतकरी संघटना फक्त निवडणुकीच्या काळातच फार जोमाने आंदोलने करतात यामागचा अन्वयार्थ जगजाहीर आहे.

इ.स.1990 मधील मतदार संघांच्या पुनर्रचनेनंतर शहरी मतदार संघांना अधिक महत्व आले. महाराष्ट्रातील 288 मतदारसंघापैकी 150 मतदार संघ हेपूर्णपणे शहरी आहेत. तर उर्वरित बहुतेक मतदार संघात देखील त्या त्या मतदार संघातील शहरेच निर्णायक ठरत असल्याचे दिसते. लोकशाहीव्यवस्थेत जे मतदानाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण घटक असतात त्यांचीच विशेष दखल घेतली जाते हे वैश्विक सत्य आहे. त्यामुळे शेतकरी वर्ग, त्यांच्या समस्या यांना राजकारणाच्या दृष्टीने दुय्यमता येऊन त्यांची उपेक्षा होताना दिसते आहे. अंतर्गत राजकारण, सत्तेची-पदांची लालसा, व शेतकरी प्रभावशक्ती कमी असणारे मतदार संघ हे घटक कारणीभूत आहेत.

शासनाची शहरी ग्राहक केंद्रित धोरणे ही शेतकऱ्यांच्या मूळावर उठली आहेत. निर्यात बंदी व आयातीचा शासनाकडून वारंवार शेतमालाचे भाव पडण्याचे अस्त्र म्हणूनच वापर केला जातो. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा हा शासनाच्या विभिन्न धोरणांची (कृषी, किंमत, सहकार, व्यापार) फलनिष्पत्ती आहे. शेतकऱ्याला राष्ट्रीय उत्पन्नातील न्याय वाटा नाकारला जातो. हे वास्तव सत्य आहे. ज्या काँग्रेस सरकारने स्वामिनाथन आयोग नेमला त्यांनी तो स्वीकारला नाही. व हा आयोग लागू करा म्हणणाऱ्या विरोधी भाजप सरकारने सत्तेवर आल्यावरही तो स्वीकारला नाही. यावरून जागतिकीकरणाच्या काळातील राजकर्ते शेतकऱ्या बद्दलची उदासीनता दिसून येते.

शेतकऱ्यांची परिस्थिती अत्यंत बिकट झालेली आहे. आर्थिक मदत, पॅकेज किंवा कर्जमाफी अशा जुजबी उपाययोजना करूनही परिस्थिती बदललेली नाही. गुंतवणुकीचा अभाव ही शेतीच्या पुढची मोठी समस्या आहे. वंचित शोषितांचे प्रश्न मांडण्याच्या ऐवजी जागतिकीकरणाच्या कालखंडातील बहुतांशी वृत्तपत्रे व वृत्तवाहिन्या या भांडवलदारांच्या हातचे बाहुले बनले आहेत. त्यामुळे शेतकरी चळवळी, शेतकरी समस्यांकडे एकतर त्यांचे दुर्लक्ष झाल्या दिसते किंवा शेती मालाला चुकून कधीतरी जादा भाव मिळाला तर शहरी माणसांचे बजेट कोसळले अशा नकारात्मक बातम्या दाखविल्या जातात. फक्त काही शेतीमालाचे भाव वाढले म्हणून बजेट कोसळणारी घटना जगाच्या इतिहासत कोठेही दिसून येत नाही. याची जाणीव देखील बाजारीकरणाच्या काळातील शासनाला व जनतेलाही होत नाही. पश्चिम महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीतून वेगाने साखर कारखाने उभे राहिले. यातूनसिंचन सुविधा, उसाच्या क्षेत्राची वाढ, रस्ते, पतसंस्था सुविधा, शिक्षण संस्था आदीस चालना देऊन ग्रामीण विकासाचे नवे प्रारूप उभे केले. मात्र जागतिकीकरण प्रक्रियेने सहकारी उद्योगांनाही ग्रासले आहे. नवीन आर्थिक धोरणाखाली साखरेची आयात खुली केल्यावर 1993.94 साली साखरेच्या किमती ३०% घसरून साखर कारखाने आधिक्य अडचणीत येऊन कामगारांच्या वेतनाचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. ऊस शेतीवरसुमारे ६० ते ७० लाख शेतकरी, कामगार व मजूर अवलंबून आहेत. त्यांच्या समोर जगण्याचा बिकट प्रसंग निर्माण झाला आहे.

इ.स.२००९ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात 1.18 कोटी शेतकरी व 1.08 कोटी शेतमजूर म्हणजे 80 टक्के ग्रामीण लोकसंख्या शेतीवरअवलंबून आहे. इ.स.1991 पासून शेतीचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे मात्र शेतमालाचे भाव मात्र कोसळले आहेत. परिणामी कर्जाच्या सापळात अडकून शेतकरी जमिनी गमावत आहेत.

जागतिकीकरण काळातील शेती प्रश्न व शेतकरी :

जागतिक बाजारपेठेला भारताची शेती जोडल्याचा मोठा फटका शेतकर्यांना बसत आहे. एका बाजूला भांडवलदार वर्गाची वाढती श्रीमंती आणि दुसऱ्या बाजूला शेतकरी व अन्य श्रमिकांची वाढती ससेहोलपट अशी विसंगती-पूर्ण परिस्थिती महाराष्ट्रात दिसत आहे. 'विशेष आर्थिक क्षेत्र', खाणपट्टे, औद्योगिक वसाहती, महानगर विस्तार, विमानतळ, महामार्ग, बंदरे उभारण्याच्या नावाने शासन शेतकर्यांच्या जमिनी बळजबरीने हस्तांतरित करीत असल्यामुळे शेती व्यवसाय अडचणीत आला आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या बी.टी. बियाणांद्वारा शेतकर्यांची फसगतकेली जात आहे. भारताची अन्नधान्यातील स्वयंपूर्णता मोडीत काढण्याचे प्रयत्न बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडून मोठ्या प्रमाणात सुरु आहेत. त्यातच मराठवाडा व विदर्भातील कापूस उत्पादक शेतकरी हा रासायनिक खते व कीटकनाशकांच्या वाढत्या खर्चामुळे कर्जबाजारी होत असतानाच इ.स.1991 नंतर शासनाने आयात खुली केल्यामुळे कापसाच्या किंमती मात्र ४०% ने उतरल्या. त्यामुळे कापूस शेतीत तोटयात गेल्यामुळे शेतकर्यांनी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या केलेल्या आहेत. त्यावर शासकीय पॅकेजची मलमपट्टी अर्थात फोल ठरली असून कापूस शेती अरिष्टात अडकलेलीच आहे.

जागतिकीकरणाच्या नव्या धोरणाखाली एनरॉनसारख्या खासगी कंपन्यांबरोबरचा करार शेतकरी व शेती व्यवसायाची गळचेपी करणाराच ठरल्याचे दिसून येते. यातून महाराष्ट्राचे, वीज मंडळाचे व जनतेचे कोट्यवधीचे नुकसान होऊन वीज तुटवड्याचा प्रश्न अधिकाधिक गंभीर बनला. ग्रामीण भागात १२ ते १४ तासांपर्यंत भारनियमन करून शेतीचे व उद्योगधंद्यांचे अपरिमित नुकसान करून कृषी उद्योग मोडीत काढले जात आहे. राष्ट्रीयकृतबँकांनी कृषी पतपुरवठ्याचे प्रमाण १८ % वरून १०% इतके कमी केले आहे. वाहन कर्ज कृषी कर्जापेक्षा स्वस्त केले आहे. कृषी क्षेत्रात गुंतवणूक झाली नाही.

इ.स.1991 पासून रासायनिक खतांच्या किंमतीत अडीच ते तीन पट वाढ झाली. पाच अश्वशक्तीच्या पंपासाठी 1980 साली वर्षाला ७५० रुपये आकार होता तो २००६ साली 10800 रुपये इतका वाढविण्यात आला. खते, बियाणे, वीज, पाणी सारेच महाग करून राष्ट्रीयकृत बँकांकडून मिळणार्या सवलतीच्या कर्जपुरवठ्यात मात्र कपात करण्यात आली. कृषी खर्चात भरमसाठवाढ झाली मात्र कृषी मालाच्या किंमती मोठ्या प्रमाणावर कमी झालेल्या आहे. या काळात कृषीजन्य मालाच्या आयातीत ४००% वाढ झाली. त्यामुळे स्थानिक शेती व्यवसाय कोलमडला. अत्यंत बेजबाबदारपणे जैवतंत्रज्ञानाचा वापर व प्रसार चालू आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या पिकाच्या हजारो जातीवर पेटंट घेऊ लागल्या. शेतकर्यांनी कोणती पिके घ्यायची, कोणती रसायने वापरायची हे सर्व निर्णय बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच ठरवू लागल्या आहेत.

नवीन आर्थिक धोरणाखाली शासनाने शेतमालाच्या आयातीवरील निर्बंध शासनाने दूर केल्यामुळे देशी शेतमालाचे भाव मोठ्या प्रमाणात कोसळले. परदेशी कृषीमालाची आयात करून भारतीय शेतमालाच्या किंमती पाडण्यात येतात. 1991 च्या किमतीशी तुलना केल्यास २००१ साली जागतिक बाजारातील कापसाची किंमत केवळ ४० टक्के म्हणजे निम्म्याहून कमी झाली. 1990-91 साली भारताने फक्त २०० टन कापूस आयात केला होता. आयात खुली केल्यावर २००१-०२ साली ही आयात 387,००० टन झाली. त्यामुळे कापसाचे भाव घसरले. बहुराष्ट्रीय कंपन्या शेतमालाच्या किमतीवर नियंत्रण ठेवून तसेच वाहतूक, साठवणूक, प्रक्रिया, वितरण ताब्यात ठेवून एका बाजूला शेतकर्यांची पिळवणूक करताना दिसतात.

कृषी संशोधन कार्यक्रम वास्तवता :

महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतर कृषी विद्यापीठेव नवी संशोधन केंद्रे स्थापन करून शिक्षण, संशोधन, सुधारित बीज उत्पादन आदी उपक्रम हाती घेण्यात आले. परंतु 1995 पासून कृषी विद्यापीठांचे अनुदान कमी करून, कामगार कपात आणि जमीन विक्री प्रस्तावच शासनाने पुढे आणल्याचे दिसते. शासनाचे हे शेतकरी विरोधी धोरण असतानाही या काळातील शेतकरी नेतृत्वाने याची दखल देखील घेतली नाही.

महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या :

डॉ. पद्माकर दुभाषी यांनी आपल्या जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि अर्थकारण या ग्रंथांमध्ये आर्थिक सुधारणांचा शेती क्षेत्रावर झालेला विदारक परिणाम शेतकर्यांच्या आत्महत्यांना कशा

प्रकारे पूरक ठरला हे स्पष्ट केले आहे.^{१२} शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या संदर्भात श्री दिवाकर बोकरे यांनी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवायच्या कशा या ग्रंथात कृषी मंत्रालय भारत सरकारचा हवाला देऊन इ.स. 1998 ते 2008 या काळात देशात दीड लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे म्हटले आहे.^{१३} विदर्भ, मराठवाडा प्रदेशातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना जागतिकीकरणाची प्रक्रिया जबाबदार असल्याचे माधव दातार यांनी स्पष्ट केले आहे.^{१४} जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतकरी वर्गाचे प्रचंड आर्थिक नुकसान होत असल्याचे स्पष्ट दिसते. त्यांच्या शेतमालाला किफायतीशीर भाव मिळणे जागतिक स्पर्धेमुळे शक्य राहिले नाही.

जागतिकीकरणाच्या काळातील दुष्काळ, महागडी बी-बियाणे, खते यांचा वापर जास्त प्रमाणात सुरु झाल्यामुळे कर्जबाजारीपणात वाढ झाली. उत्पादनात घट झाली. 1975 साली प्रतिमाणासी २६७ किलो असणारे हे प्रमाण 2008 मध्ये 186 किलो पर्यंत घटले. शेतकरी आत्महत्यांना जागतिकीकरणाचे परिणाम कारणीभूत असल्याचे मत अनेक संशोधकांनी मांडल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

इ.स. 1991 पासून भारताने जागतिकीकरणाचा अर्थात नव्या आर्थिक सुधारणांचा स्वीकार केल्यापासूनच्या केंद्राच्या व महाराष्ट्र राज्याच्या प्रत्येक अर्थसंकल्पात शेती, जलसिंचन, ग्रामीण विकास व खते यावरील अनुदाने या सर्व बाबीवरील GDP च्या प्रमाणातील एकूण खर्चात सातत्याने घटच केल्याचे दिसून आलेले आहे. या जागतिकीकरण काळात देशातील व राज्यातील शेतकरी आत्महत्या यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढच झाल्याचे दिसून येते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जैवतंत्राचा गैरवापर करून शेतीव्यवसायावर मक्तेदारी स्थापन केल्याचे दिसते.

मुक्त व्यापार व खुल्याबाजाराच्या नावाखाली पुन्हा नव्या वसाहतीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाल्याचे चित्र स्पष्ट होत आहे. शेतकरी, श्रमिकांच्या श्रम व नैसर्गिक साधनसंपत्तीची लुट होताना दिसते आहे. या जागतिकीकरण कालखंडात शेतकरी संघटना व त्यांची आंदोलने, चळवळी यांना अंतर्गत राजकारण, सत्तेची-पदांची लालसाव शेतकरी प्रभावशक्ती कमी असणारे मतदार संघ, जातीय व प्रादेशिक भेदया सर्व घटकांमुळे एकप्रकारचे ग्रहण लागल्याचे दिसते. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या या काळातील शेतकरी चळवळी निष्प्रभ ठरताना दिसतात.

संदर्भ सूची

1. जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) मराठीविश्वकोश खंड 9५, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९५, पृ.क्र. 99७०
2. मोरे राजेंद्र, १९५६ नंतरची महाराष्ट्रातील दलित चळवळ, (सोलापूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात) अप्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २००७, पृ.क्र. ५
3. [Catnatch & Ian] Indian Economy and Social History Review] Vol&3-
4. पवार बा.ग., युगपुरुष महात्मा जोतीराव फुले, मातृभूमी प्रकाशन, पुणे २००० पृष्ठ क्र. ४६
5. पवार गो.मा., महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे जीवन व कार्य, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०१०, पृ.क्र. ४४७-४४८
6. जैन निरज, जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी, अलका जोशी प्रकाशन, पुणे २०१३ पृ. २२
7. पवार प्रकाश, महाराष्ट्राच्या नव्या राजकारणाची पुनर्रचना, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २००८ पृ. ३४
८. ब्रह्मे सुलभा, धनंजयराव गाडगीळ जन्मशताब्दी प्रबोधनमाला २०, श्री मुद्रा पुणे पृ. १०
९. उपरोक्त पृ. १०
१०. उपरोक्त पृ. १४
११. उपरोक्त पृ. ३१
१२. दुभाषी पद्माकर, जागतिकीकरण, उदारीकरण, आणि अर्थकारण, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, २००६ पृ. ३६-४२
१३. बोकरे दिवाकर, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवायच्या कशा, डायमंड प्रकाशन, पुणे, २००८, पृ. २८
१४. दातार माधव-जागतिकीकरण आणि शेती पेचप्रसंग, परिवर्तनाचा वाटसरू, ईद दृ दिवाळी वर्ष ६ वे अंक ११ व १२ १ ते ३१ ऑक्टोबर २००६, अभय कांता प्रकाशन, पुणे, पृ. २११ ते २